

Д-р Антоанета Златкова

НЕПЛАТЕНИЯТ ТРУД В УСЛОВИЯТА НА ПАЗАРНА ИКОНОМИКА И ПРОБЛЕМИТЕ С БЕДНОСТТА

С цел преосмисляне първопричините на бедността и насоките за нейното преодоляване са представени конкретни страни на състоянието на неплатения труд и възможностите за неговото по-прецизно отразяване, отчитане и предприемане на мерки по преразпределението му за постигане на равнопоставеност между половете. Отделено е внимание на необходимостта от признаването и оценяването на неплатения труд в неговите най-масови и мащабни форми като домашен и наемен. Поставен е акцент върху неплатения домашен труд като първопричина за бедността и дискриминацията при жените с деца, изпълнили или изпълняващи родителския си дълг и тежки семейни задължения, но без реален достъп до пазара на труда и социалното осигуряване.

JEL: I 32; J 30

Постигането на стратегическата цел, поставена от Европейския съюз – изкореняване на бедността в Европа до 2010 г., е възможно само след разкриване и отстраняване на нейните първопричини. Една от тях в условията на съвременна пазарна икономика е неплатеният труд. Неговото широко разпространение и богатата гама на конкретни явни и скрити форми на съществуване затруднява анализа му, но не оправдава почти пълното му отсъствие в нашата съвременна научна литература.

Определяне и структуриране на неплатения труд

Ограничаването на неплатения труд като генератор на бедност и социално изключване чрез приемане на адекватни социални, икономически и политически решения, преди всичко относно неговите скрити форми на принуда и възпрепятстване нормалното възпроизводство на работната сила, изисква сериозен и задълбочен научен анализ. Той се нуждае от пряк достъп до актуална и достоверна информация. След 2001 г. стъпка в тази насока е постигнатият открит диалог на организираните и проведени от Европейския съюз пет срещи между европейски политици, държавни чиновници и научни работници с представителите на Европейската антибедност мрежа (EANP), обединяваща неправителствените организации (НПО) на бедните от европейските страни.¹

Проведената тази година среща в Брюксел разкри, че най-масови и често срещани скрити форми на съществуване на принудителния неплатен труд са тези при жените-домакини с деца, най-вече в страните от бившия социалистически лагер, и нелегалните имигранти във всички европейски

¹ 5th European Meeting of people experiencing poverty. Brussels, 12-13 May, 2006; 4th European Meeting of people experiencing poverty. EAPN, 2005, p. 9-10.

държави. Те са най-дискриминираните на официалния пазар на труда, до който на практика нямат достъп – в първия случай поради големите си обществено непризнати и невъзмездни семейни ангажименти, а във втория поради липса на документи. В отделни европейски страни като Италия, Гърция и др., в които проблемът с документите на т. нар. апатриди (лицата без граждански права в родината си и в страната на местопребиваването си) стои най-остро, вече се предприемат конкретни действия за неговото решаване. През 2007 г. – обявената от ЕС година на равните възможности, се предвижда засилено внимание към бедността на жените, особено с деца, и създаване на Европейски институт за равенство между двата пола.

На европейско равнище е ясно, че бедните се борят всеки ден и техният труд не се признава. В най-добрия случай той е частично платен, но в основната си част се запазва като неплатен труд. Предстоящо действие на участниците в борбата с бедността е въвеждането на гарантиран минимален доход и постигане на гъвкава сигурност във всички европейски държави. Определеният от Европейската комисия (ЕК) минимален доход е съобразен със спазването на три изисквания – безусловния принцип минималният доход да е достатъчен за достоен живот; доходите на трудозаемите да са над минималния доход с цел преодоляване на явлението “работещи бедни”; системата за минимален доход да е включена в група от права и социални услуги като здравеопазване, образование, култура и т.н., за които има финансиране от националните бюджети на европейските страни.

Необходимо е наред с негативните ефекти на принудителния неплатен труд като бедност и социално изключване да се осветлят позитивните страни на доброволния неплатен труд върху общественото развитие и преди всичко дорегулиращата му функция, допълваща както държавните, така и пазарните разпределителни и преразпределителни механизми.

Изваждането на неплатения труд от националните сметки в края на 40-те години на XX век влошава отчетността и затруднява неговото изследване. Неплатеният домашен труд и неговият продукт присъстват в националните сметки и националния доход на скандинавските страни до 1949 г., когато поради необходимостта от постигане на сравнимост в статистическите данни на европейско равнище тази практика отпада.² Справедливо А. Гидънс посочва, че “до съвсем неотдавна неплатената работа – трудът, извършван без пряко заплащане и извън обхвата на дадена професия, изобщо не се вземаше под внимание. Неплатеният труд, особено този на жените от сферата на домакинството, до голяма степен се пренебрегваше, но той е също така необходим за икономиката, както и платеният труд.”³

Действащото у нас законодателство предопределя влошаване на професионалния, икономическия и социалния статус на всяко трудоспособно

² *Goldschmidt, C. Monetary Valuation of Unpaid Work. Princeton, 1994, p. 67-77.*

³ *Гидънс, А. Социология. С., 2004, с. 582.*

лице с образование, квалификация и трудов стаж по специалността, позволило си “лукса” за определен биологично необходим период от живота си да се грижи за семейство, да отглежда и възпитава децата си. В резултат се стига до най-големия за страната ни демографски срив, като най-засегнато е населението с посочените характеристики, до влошаване на качеството и структурата на трудовия ни ресурс. В националната ни статистика присъстват единствено данни за броя на неплатените семейни работници – лицата, които работят без заплащане във фирма, предприятие и стопанство на родствено лице от едно и също домакинство.⁴ Към тях не се включват лицата, заети с неплатен домашен труд, главно домакините, най-вече съпрузите и родителите без платена работа. Така нашата практика показва отклонение от европейските стандарти, съгласно които assisting spouses (подпомагащи съпрузи) се приемат за неплатени семейни работници, отчитат се в националните статистики и са социално осигурени.⁵ Всички останали категории неплатен труд и лица, заети с него, отсъстват от националната ни статистика.

Неплатеният труд не присъства в националното ни законодателство и не се регламентира по нормативно-правен път. В правната ни теория и практика понятието неплатен труд може да се разкодира съдържателно под правните категории “майчинство”, “извънреден труд”, “неплатен отпуск” (който се зачита за трудов стаж) и др.

Извеждането на лицата, заети с неплатен труд, от състоянието им на бедност и защитата на техните икономически и социални права налага най-напред неговото ясно дефиниране и диференциране на конкретните му форми на проявление, а впоследствие – правното му регламентиране.

Опасенията за връщане към стари догми и незавършен преход от марксистки към неолиберален теоретичен подход възпрепятстват предприемането на сериозни стъпки към научното изследване на неплатения труд в пазарни условия. Твърде рядко, и то в началните години на пазарния ни преход, в научната ни литература се промъква мисъл, но не и идея за задълбочения му анализ въпреки категоричната констатация на проф. Т. Пачев: “Да се отрича принадлежната стойност, т. е. незаплатеният човешки труд, е икономически абсурд. ...Размерът на този труд, респ. продукт, следва да се увеличава до разумни граници, за да се осъществява при нормални условия възпроизводството на работна сила.”⁶

Въпросът за разумните граници на неплатения труд и необходимостта от общественото им и държавно регулиране има своята актуалност днес. Пренастройването на държавния механизъм за управление на икономиката на пазарна основа е причина конкретни видове труд да

⁴ Наблюдение на работната сила на НСИ, 16.02.2006, www.nsi.bg/Labour/Labour.htm.

⁵ <http://www.cwsp.bg/htmls/page.php?category=461>

⁶ Икономическа социология. С., УНСС, 1992, с.179.

отпаднат от традиционните категории на платената заетост и да захранят неформалната икономика, без да се отчитат от официалната статистика на труда.

Трудът е основа на всяка икономическа система. Той е отражение на приемствеността между отделните икономически епохи, израз на общо- и конкретноисторически страни на социално-икономическите отношения. Изява на труда, разкриваща тази приемственост и пряко свързана с бедността, в съвременните пазарни условия е неплатеният труд. Той е изцяло или частично безвъзмезден, създаващ общественополезни продукти и услуги и удовлетворяващ конкретни човешки потребности. Този труд и неговият продукт разкриват границите на пазарните възможности на икономиката на съответния етап от нейното развитие и наличието на непосредствено-обществени икономически отношения като алтернатива на чисто пазарните отношения.

Доказването на обществената полза от неплатения труд и необходимостта от общественото му признание се наблюдава още през XIX век в пионерските анализи на Charlotte Perkins Gilman от 1898 г.⁷ и продължава и в наши дни.

Безспорно пълно пазарно регулиране на икономиката е теоретично възможно, но практически трудно постижимо и непазарни ниши в нея винаги ще има. Изучаването на неплатения труд може да обогати икономическия анализ, да прецизира икономическата отчетност и да подпомогне вземането на верни политически решения относно трудовата сфера. Информационната икономическа база и статистическата отчетност могат да повишат своята достоверност, ако освен включването на продукта на неплатения труд в brutния вътрешен продукт към заетите лица по статус в заетостта се включат не само неплатените семейни работници, а и всички лица, заети с неплатен труд, особено домакините, които на практика също са неплатени семейни работници. Разширяването на заетостта чрез включването в нея не само на платената, но и на неплатената заетост ще подобри отчетността в трудовата сфера. Така срещу всеки създаден продукт ще е налице съответстваща му трудова заетост.

Паричната оценка на неплатения труд и неговия продукт не бива да се възприема като фактор, водещ до утежняване цената на труда и застрашаващ дохода на днешния инвеститор и предприемач, а като средство за подобряване на информационната база при вземане и реализиране на рационални и перспективни икономически, политически и социални решения на различните управленски равнища. Във връзка с това за повече икономически рационализъм може да се постави въпросът не

⁷ Feminist Economics, 1996, 2 (3), p. 65-80; www.unifem-eseasia.org./resources/factsheets/Gendis1.htm

само за неплатения, вкл. и недоплатения труд, но и за свръхплатения труд и необходимостта от усъвършенстване на методиката и практиката на определяне на адекватните размери на трудовите възнаграждения без увреждане на икономическите интереси както на трудозаемците, така и на работодателите.

От гледна точка на нормалното възпроизводство на работната сила неплатеният труд може да се раздели в две основни направления – първото, доброволен неплатен труд, при който то е налице, и второто, принудителен неплатен труд, който възпрепятства това възпроизводство. Доброволният неплатен труд се инициира преди всичко от носителя на работната сила, както и от работодателя. Той е в интерес и на двете страни, макар преките ползи да са за последния. Важна функция на доброволния неплатен труд, наред с производителната, е дорегулиращата процеса на създаване на блага и услуги в условията на пазарна икономика, извън обсега на пазарното и държавното регулиране.

Принудителният неплатен труд се инициира изключително от работодателя и е против волята на носителя на работната сила. Важна негова функция, наред с чисто съзидателната, е минимизиране на производствените разходи на жив труд и осигуряване на инвестиционен ресурс за икономическо развитие на всяка цена, вкл. и най-вече за сметка на влошаване икономическия статус на използваната работна сила. Справедливо е да се отбележи, че в историята на човешката цивилизация принудителният неплатен труд има преобладаващо място както в количествено, така и в качествено отношение като разнообразие на формите му на проявление.

Широко разпространение имат смесените форми на неплатен труд, включващи в различни съотношения доброволен и принудителен неплатен труд. Критерият, определящ прехода от доброволен към принудителен неплатен труд и обратно, е нормалното възпроизводство на използваната от работодателя работната сила съобразно със степента на икономическо развитие на обществото.

Типична форма на доброволния неплатен труд с по-общ характер е доброволството – благотворителният труд на всички доброволци в услуга на обществото и отделни хора, нуждаещи се от помощ по различни причини (природно бедствие, война, болест и др.) към даден по-кратък или по-продължителен период.⁸ Липсата на нужния нормативно-правен регламент на доброволството в България сериозно затруднява неговата успешна реализация и развитие, което има демотивиращ ефект и е във вреда както на доброволците и обгрижваните от тях хора, така и на цялото общество.

⁸ Сравнителен анализ на европейските правни системи и практики по отношение на доброволството. Български център за нестопанско право, 2005, с. 1-29.

Типична форма на принудителния неплатен труд с по-общ характер е извънредният труд на наемните работници при явно и скрито удължаване и/или уплътняване на работния ден от работодателя без съответстващото му възмездяване съобразно нормативно-правните изисквания и договорености. Неплатеният наемен труд и експлоатацията му са пространно разработени от представителите на марксистката икономическа теория и нейните критици.

Типична смесена форма на неплатения труд с по-общ характер е домашният труд, полаган в семейството, който наред с доброволния, поначало родителски труд включва и принудителния, в преобладаващата си част труд по поддръжка на домакинството. Изясняването и оценяването на неплатения домашен труд, полаган в семейството, е много важен проблем, чието решаване има първостепенно значение за преодоляването на бедността при жените, които преобладаващо са заети с него.

Без претенции за изчерпателност поради голямото разнообразие на конкретните изяви на неплатения труд могат да се посочат следните негови конкретни форми. В направление *доброволен неплатен труд* това са:

- автомениджмънт – главно трудът на предприемачите на малки и средни предприятия от частния сектор по тяхното управление;
- трудов ентузиазъм – оправдано мотивиран от работодателя (частно лице или обществена институция) труд на заетите за постигане на общи за двете страни икономически и социални цели. С богата история и нова перспектива е т.нар. бригадирско движение, съществуващо в страните от Източна и Централна Европа;
- родителски труд по отглеждането и възпитанието на децата;
- образователен труд по получаване, поддържане и повишаване на квалификацията на трудоспособното лице в негов интерес;
- взаимоспомагателен труд между колеги, съседи, роднини и др. от общ интерес за тях;
- обществено-партийна и организационна работа на убедените партийни членове и организационни работници в постигането на общи партийни и организационни цели;
- “лекари без граница” – трудът по безплатна медицинска помощ на нуждаещите се, независимо в коя страна на света се намират;
- “адвокати без граница” – трудът по безплатна правна помощ на адвокати, работещи на посочения принцип;
- много други конкретни форми на неплатен труд от общностен, национален, регионален и международен характер.

В направление *принудителен неплатен труд* могат да се посочат следните конкретни форми:

- автомениджмънт – той може да се прояви и като форма на принудителния неплатен труд. Принудата в този случай има чисто пазарен

характер и се налага с цел икономическо оцеляване на предприемача в условията на пазарна икономика поради невъзможността му да покрие пълните си разходи на труд с доходите, получени от пазарната реализация на неговата продукция. Всички форми на самоексплоатация с цел оцеляване в пазарни условия са форми на принудителен неплатен труд;

- извънреден труд на наемните работници, наложен им от работодателя без заплащане и под заплахата от уволнение или друго подобно действие;

- наборна военна служба – тя може да е форма на принудителен неплатен труд, когато се налага на трудоспособни лица с антивоенни убеждения;

- социална служба – наложена от държавата социална ангажираност на определени групи трудоспособни лица (съседни на психично болни хора, ловци, охраняващи домовете на свои съседяни при бум на престъпност в района, и др.) в резултат от държавното недофинансиране на здравеопазване, образование, поддръжка на обществения ред и охрана на имуществото и др.;

- домашен труд – трудът по оказване на здравни, образователни, охранителни и други подобни дейности на членовете на домакинството и семейството по посочените причини, криза или недоразвитост на социалната система;

- труд, компенсиращ чиновническо бездействие и некоректно действие – неплатеният труд за административна дейност, която служебно задълженото лице не изпълнява и налага на лицето, нуждаещо се от административна услуга (вадене на ненужни документи, проучване на нормативно-правна уредба и др.);

- труд на лицата, лишени от свобода, като форма за изтърпяване на наказание;

- всички форми на ангария, запазили се до наши дни.

Поставянето на акцента върху разкриване пътищата за преодоляване на бедността в резултат от упражняването на неплатен труд изисква специално внимание към неговите две най-масови и с най-голяма тежест форми – неплатения домашен труд и неплатения извънреден труд на наемните работници.

Неплатен домашен труд

Голяма част от заетите с неплатен домашен труд лица попадат в т. нар. невидими групи бедни, които не афишират труда си и трудно могат да бъдат обхванати от извършваните изследвания и статистическата отчетност на работната сила. Това са главно домакините (най-често, но не задължително жени, а през последните години главно трудоспособните в семейството без платена работа), изпълняващи семейните задължения по отглеждането и

възпитанието на децата. Сериозен е делът на неплатения им труд по обгрижването на болните членове на семейството, което капацитетът на съществуващата здравна система не може да поеме; както и по поддръжката на домакинството и домашното стопанство – производство на храна, при необходимост на облекло, осигуряване на хигиената и текущия ремонт на дома, които дейности се извършват поради финансови затруднения на семейството (домакинството) или недоразвитост на подобен род платени услуги.

Съгласно българското законодателство - преди всичко действащия Семейен кодекс, изпълнението на семейните задължения е именно неплатен домашен труд. Налице е проблем при поемането за изпълнение в определен период на посочените задължения от трудоспособното (в голяма част от случаите квалифицирано) лице. То възпрепятства неговото интелектуално и професионално възпроизводство и съгласно сега действащото ни законодателство не се компенсира по адекватен начин. Това означава неотчитане на този вид труд в неговата пълнота, а само частично, например за времето на платеното майчинство или признатите отпуски по болест за гледане на болен член на семейството. Посочената некомпенсирана адекватно трудова заетост и загубата на квалификацията, изисквана от работодателите, на практика изхвърля тези лица от пазара на труда във времето след изпълнението на семейните им задължения. Така те попадат в “графата” обезкуражени лица, а поради напредването на възрастта им са обект и на допълнителна възрастова дискриминация. Това позволява сухо и безлично да се констатира, че в България през 2005 г. “икономически неактивните лица на възраст 15-64 навършени години са 1989.5 хил., или 37.8% от населението в тази възрастова група. От тях 585.0 хил. (29.4%) не проявяват активност поради посещаване на учебно заведение или курсове за квалификация, 465.8 хил. (23.4%) - поради напреднала възраст, 208.6 хил. (10.5%) - поради лични причини или семейни ангажименти.”⁹ Така, меко казано, напредналата възраст и семейните ангажименти са изхвърлили от пазара на труда 674.4 хил. трудоспособни лица.

Безспорно е, че разработените политики и провежданите активни мерки на пазара на труда оказват положително, но все още недостатъчно въздействие за преодоляването на бедността в страната ни, основната и най-често срещана причина за която е липсата на платена работа и неадекватното признание и оценка на неплатения труд. В резултат “общият брой на обезкуражените лица е 335.9 хил. – 171.6 хил. мъже и 164.3 хил. жени. По степен на образование те се разделят по следния начин: висше – 4.7%, средно – 34.8%, основно и по-ниско – 60.5%.”¹⁰

⁹ Основни резултати от наблюдението на работната сила през четвъртото тримесечие на 2005 година, <http://www.nsi.bg/Labour/Rabsila4.05.htm>.

¹⁰ Пак там.

Необходимо е да се приеме като особено важна задачата да се активизират обезкуражените лица, преди всичко с висше образование, да се повиши образованието и квалификацията на останалите, за да могат те да заемат своето конкурентоспособно място на пазара на труда.

Сериозен е проблемът, свързан не само с непълното отчитане и признание на неплатения труд в семейството, но и с неравномерното му разпределение между съпрузите. Под прикритието на т. нар. удобна социална добродетел¹¹ в България все още жените носят тежестта на семейните задължения и неплатения труд, полаган при тяхното изпълнение. За 2000 г. НСИ установява съотношението 70:30 в полза на мъжете.¹²

Извършените промени в законодателната уредба в следващите години не променят съществено ситуацията в закрепената неравнопоставеност на българската жена в сферата на труда – платен и неплатен. В това отношение нови надежди за промяна се възлагат на внесените в Народното събрание проект на Закон за равните възможности на жените и мъжете, чието приемането ще подкрепи все още трудно работещия на практика Закон срещу дискриминацията, влязъл в сила на 1.01.2004 г.

Неравнопоставеността на мъжете и жените в полагането на неплатен труд при изпълнение на семейните им задължения влече след себе си и неравнопоставеност при полагания от тях платен труд. Няма нормативно изискване, което да принуди на практика работодателя да приеме на работа лице, заето с неплатен труд извън работното му място, който го изтощава физически и интелектуално и възпрепятства пълноценната му професионална реализация. Това е в разрез с пазарните закони, на които се подчинява работодателят. Създадената от този неплатен труд продукция се консумира в семейството. Редно е то да го възмездява и по-точно платежоспособните членове в него, а не работодателят, наел лицето с големи семейни задължения и получаващ в резултат по-малко доходи от полагания при него платен труд от това лице.

Необходимо е и у нас, както е в развитите европейски страни, платежоспособните членове на домакинството да заплащат социалното осигуряване на домашно обгрижваните ги лица, изпълняващи семейните задължения и поради тази причина реално без достъп до пазара на труда. Така ще е налице интерес у всички трудоспособни лица в семейството да осигуряват реални условия за платена работа на всеки от тях и равномерно и поносимо преразпределение на неплатения домашен труд.

С пълно право проф. К. Владимирова посочва, че "преразпределението между платения и неплатения труд в полза на първия би увеличило общата

¹¹ Вж. *Galbraith, J. Economics and the Public Purpose*. М, 1979, р. 61.

¹² *Стоянова, К., А. Кирова*. Оценка на нормативната уредба и политики за равнопоставеност на жената-майка в семейството и професията. - *Икономическа мисъл*, 2001, N 6, с. 74.

заетост и заедно с това би улеснило и увеличило достъпа на жените до сферата на платения труд и тяхното професионално развитие”.¹³ Разбира се, такова преразпределение изисква преди това пълно отразяване размерите на неплатения домашен труд по изпълнението на семейните задължения.

За да имаме работещи закони в трудовата сфера, е необходимо да се изоставят всички опити със законодателни промени да се натоварват работодателите с негативите на неплатения домашен труд. Този, който ползва позитивите му, трябва да си ги плати, когато е платежоспособен. Само ако е налице неплатежоспособност по обективни причини, държавата може да задейства своите защитни механизми и да подпомогне полагането на неплатения труд за изпълнението на семейните задължения.

Такава политика би утвърдила равнопоставеността между двата пола и би отворила пътя на много жени в България без реален достъп досега до пазара на труда до пълноценна професионална и платена трудова реализация. Равният дял в домашния неплатен труд между жените и мъжете и равната им възможност за възпроизводство на работната им сила автоматично ще отстранят и пазарно оправданото дискриминационно отношение на работодателите към семейните жени с деца и лицата с тежки семейни задължения.

За постигането на редистрибуция на неплатения труд между жените и мъжете е нужно разширяване на времевите бюджетни проучвания на заетостта с този труд и приемането на информационно осигурени икономически, социални и политически решения. Необходимо е да се преодолее универсализацията на работните схеми на всички трудозаети на база поведението на мъжете, да се признае и оцени по-продължителната заетост на жените, особено с деца, с неплатен труд и по-голямата продължителност на работния им ден, в резултат от което те почиват по-малко и заболяемостта им е по-голяма.¹⁴ Достъпът им до платена работа и собствени доходи е по-ограничен, те ползват по-малко блага и имат по-малки възможности за контрол върху икономическите процеси, в които участват.

Въпреки отчитането на нерешения проблем с бедността при жените в Холандия на проведения тази година майски европейски форум в Брюксел по борбата с бедността, заслужава да се проучи опитът на тази страна, чието правителство отдавна разполага със сценарии, според които до 2010 г. неплатеният труд ще бъде поравно разпределен между жените и мъжете.¹⁵

Съобразявайки се със съществуващата официална отчетност единствено на платения труд и имайки предвид алтернативния на него

¹³ <http://www.mlsp.government.bg/equal/publ.asp?ID=12>.

¹⁴ Равни възможности за жените и мъжете: Мониторинг на законодателството и практиката в новите страни-членки и кандидат-членки на Европейския съюз, 2005; http://cwsp.bg/upload/docs/Monitoring_Report_2005.pdf.

¹⁵ Feminist Economics, 1996, 2 (3), p. 129-133.

Неплатеният труд в условията на пазарна икономика и проблемите с бедността

характер на неплатения труд, който в основната си част е домашен, могат да се направят някои изводи за последния от представените на табл. 1 данни.

Таблица 1

Икономически и социален статус на трудоспособните жени и мъже в България, свързан с участието им в неплатения домашен труд по изпълнение на семейните им задължения

Показатели	Години				
	12.2000	12.2002	12.2004	12.2005	03.2006
Работна сила - общо (хил.)	3 272.2	3 248.6	3 302.8	3 310.9	3 255.7
мъже	1 741.2	1 722.6	1 765.6	1 775.7	1 727.9
жени	1 531.0	1 526.0	1 537.2	1 535.2	1 527.8
Заети – общо (хил.)	2 735.5	2 704.4	2 911.9	2 982.3	2 940.5
мъже	1 453.1	1 419.7	1 545.6	1 596.7	1 563.2
жени	1 282.4	1 284.7	1 366.3	1 385.7	1 377.2
Безработни – общо (хил.)	536.7	544.2	391.0	328.5	315.2
мъже	288.0	302.8	220.0	179.0	164.7
жени	248.6	241.4	170.9	149.5	150.6
Лица извън работната сила – общо (хил.)	3 617.8	3 461.1	3 377.6	3 364.8	3 402.1
мъже	1 583.0	1 512.4	1 442.3	1 428.4	1 463.7
жени	2 034.8	1 948.7	1 935.3	1 936.4	1 938.5
Коефициент на икономическа активност – общо (%)	47.5	48.4	49.4	49.6	48.9
мъже	52.4	53.2	55.0	55.4	54.1
жени	42.9	43.9	44.3	44.2	44.1
Коефициент на заетост – общо (%)	39.7	40.3	43.6	44.7	44.2
мъже	43.7	43.9	48.2	49.8	49.0
Жени	36.0	37.0	39.3	39.9	39.7
Коефициент на безработица – общо (%)	16.4	16.8	11.8	9.9	9.7
Мъже	16.5	17.6	12.5	10.1	9.5
Жени	16.2	15.8	11.1	9.7	9.9

Източник. <http://socialrights.org/article 661.html>

Разкриващата се в посочените показатели обща положителна тенденция към нарастване на платения труд свидетелства за известно, макар и не категорично, намаляване на алтернативния на него неплатен труд. Разбира се, действията в тази насока трябва да продължат поради съществуващата все още значителна бедност при жените в резултат от по-голямата им заетост с домашен неплатен труд и твърде високия им дял

при лицата, водещи се извън работната сила в сравнение с мъжете, както и по-ограничения им достъп до платен труд, потвърждаващ съществуващата неравнопоставеност между мъже и жени в трудовата сфера, за което свидетелстват и коефициентите на икономическа активност и заетост. Остава за решаване проблемът с преодоляването на голямата все още скрита трудова заетост с неплатен домашен труд, особено на жените с деца, чието съществуване никой не оспорва и признаването му от обществото е въпрос преди всичко на политическа воля.

Времевите бюджетни проучвания на заетостта с неплатен домашен труд сочат, че при незааетите с платена работа жени с деца в типичното българско семейство от двама родители и две деца е налице стабилна 8 часова неплатена домашна трудова заетост, като при наличие и на болен член от семейството тя значително надхвърля тези часове. За жените с платена работа от такива семейства неплатеният домашен труд намалява наполовина. Нарастването му е въпрос на физическа издръжливост, "добра" воля от страна на семейния партньор или проявена толерантност от работодателя.

Различия от подобен характер съществуват при неплатения домашен труд между градските и селските семейства. Сумарната заетост с неплатен домашен труд не се променя при тях. Различията са в съотношенията на отделните му части, като при селските семейства е висок относителният дял на домашното селскостопанско производство, чиято продукция се консумира пряко в семейството.

Недостатъчната информация относно неплатения труд и постигането на равнопоставеност между мъжете и жените налага разширяване на времевите бюджетни проучвания на заетостта с неплатен труд, вкл. и с неплатен домашен труд.

Необходимо е точно определяне и съответстващо възмездяване на неплатения домашен труд в неговите три основни части – родителски, домакински и труд в натуралното домашно селско стопанство. Родителският труд, най-отговорен и най-важен за обществото, по изпълнението на законово определените родителски задължения по семейното възпроизводство на работната сила трябва да се определя точно в количествено и качествено отношение и да се възмездява не само от държавата, но и на принципа на крайния обратен ефект от платежоспособните потребители на неговия продукт. Новото поколение работна сила може да възмездява пряко родителския труд чрез определен процент от дохода си. Колкото по-голям е броят на работещите деца и по-високо трудовото им възнаграждение, толкова повече и по-добре ще бъде оценен и възмезден пряко родителският труд.

Подобен вид плащане може да се възприеме като отложено във времето и да се даде възможност на търговци, специализирали се в поемането на риска на отложените плащания, да възмездяват родителския труд в периода на отглеждане и възпитание на новото поколение.

Така родителят, зает изцяло с този труд, вкл. и по време на отпуски по майчинство/бащинство, няма да получава, както досега, минимален доход, а такъв, съответстващ на образованието и квалификацията му. Напредък в това отношение е приетото от Народното събрание през август 2006 г. изменение в Кодекса за социално осигуряване в посока към увеличаване дела на платения родителски труд и съответно ограничаване на неплатения и недоплатения. Съгласно посоченото изменение платеният в размер 90% от работната заплата родителски отпуск на заетите лица нараства от 135 на 315 дни.¹⁶

Недопустимо е да продължава практиката на еднакво третиране на родителския труд, създаващ качествена, високообразована и квалифицирана работна сила, с този, създаващ необразовано и неквалифицирано поколение и в най-лошия случай – поколение, оказващо се част от престъпния контингент. В последния случай родителите заедно с отгледачите и възпитаните от тях деца трябва да възмездяват разходите на обществото по отстраняване на ефектите от престъпната им дейност.

Няма проблем домакиният труд по чистене, готвене, пране, пазаруване и т.н., както и трудът в домашното селско стопанство, да се приравнява на нискоквалифицирания труд и да се оценява на принципа “трето лице” съобразно пазарната цена на продукта на този вид дейност.

С развитието на информационните и комуникационните технологии значително нараства надомната работа, при която няма проблеми с оценяването и възмездяването на труда, вложен в нея, тъй като е платен домашен труд. Тя обаче може да се ползва като пример при оценяването, възмездяването и ограничаването на неплатения домашен труд. Макар да е обект на друга тема, платената домашна заетост трябва да се стимулира поради по-ефективното използване на материално-техническата база на трудовата сфера и подобряването на условията на труд при по-ниски разходи за работодателя.

Неплатен наемен труд

Сериозен дял в неплатения труд има неплатеният наемен труд. Въпреки по-ограничените прояви на последния в сравнение с неплатения домашен труд той заслужава внимание и проучване. Официалното регламентиране чрез Кодекса на труда и подзаконовите му нормативни актове и съществуващата система за отчитане на наемния труд на всички равнища улеснява неговия анализ и ограничава проявите на принудителния неплатен наемен труд. В това отношение сериозно съдействие оказват Държавната изпълнителна агенция “Главна инспекцията по труда” и нейните подразделения в цялата страна.

¹⁶ Държавен вестник, бр. 68 от 22 август 2006.

Въпреки полаганите усилия от страна на държавата и обществото в лицето на профсъюзите и НПО все още са налице прояви на неплатения наемен труд, главно като извънреден труд, който съществува в скрити и неяви форми и трудно може да се анализира. Определеният в Кодекса на труда, чл. 143 извънреден труд, като труд, "който се полага по разпореждане или със знанието и без противопоставянето на работодателя или на съответния ръководител от работника или служителя извън установеното работно време", се забранява.¹⁷

Не бива да се забравя, че работното време може да бъде не само удължено, но и уплътнено чрез завишаване на интензивността на труда за единица време. Изключения са допустими, но не и като неплатен труд. Точно обратното. Съгласно чл. 262(1) извънредният труд се заплаща в завишени размери като компенсация срещу нарушаването на договорните условия на труд при извънредни ситуации във връзка с отбраната на страната; предотвратяване, овладяване и преодоляване на последиците от кризи; извършване на неотложни обществено необходими работи по възстановяване на водоснабдяването, електроснабдяването, отоплението, канализацията, транспорта и съобщителните връзки и оказването на медицинска помощ; извършване на аварийно-възстановителни работи; довършване на започната работа, която не може да бъде извършена през редовното работно време, и за извършване на усилен сезонна работа.

Неплатен и по-точно недоплатен наемен труд съществува в практиката поради използване на несъвършени методики за изчисляване на трудовите възнаграждения. По тази причина са възможни и случаи на свръхплатен наемен труд, които също са вредни и възпрепятстващи нормалното възпроизводство. Крайно необходимо е работодателите да изоставят изчаквателния подход при определянето на адекватните трудови възнаграждения на заетите при тях лица, т.е. след стачните действия и искания на техните работници и служители, което за съжаление е много често срещана практика у нас и нарушава нормалния трудов ритъм. Много по-полезна в това отношение би била съвместната работа на работодатели и научни работници за намиране на по-рационални методи за изчисляване на работните заплати.

Не са редки за стопанската ни практика случаите на временно неплатен наемен труд във вреда на заетите чрез задържане изплащането на работните заплати от работодателите под различни предлози – забавени парични преводи, затруднения в пазарната реализация на продукцията и др. Съществуват и фалшиви фалити и пълен отказ на работодателите да изплатят отработени заплати под предлог неплатежоспособност.

¹⁷ <http://www.paragraf22.com/pravo/kodeksi/kt.html>.

Не са за пренебрегване и формите на проявление на малкия неплатен наемен труд, поддаващ се много трудно на изчисляване и доказване от отделния работник, поради което той се отказва да търси полагащото му се трудово възнаграждение. Сумарно обаче този вид труд заслужава внимание и ролята на профсъюзите за защита правата на заетите е сериозна.

Принудителните форми на неплатения наемен труд, инициран от работодателите и в разрез с изискванията на Кодекса на труда, не са единствени. В практиката съществуват и форми на доброволен неплатен наемен труд, иницирани както от работодателите, така и от наемните работници. В случая тяхната единна цел е подчинена на пазарните закони и общия им интерес за извоюване на нови или запазване на съществуващите пазарни позиции и бъдещо нарастване на доходите и на двете страни при позитивно за тях развитие на пазарната конюнктура.

Разбира се, такова позитивно развитие не е гарантирано и вложеният неплатен наемен труд може да си остане трайно такъв по обективни пазарни причини и без виновно поведение от страна на работодателя. В тези случаи държавата чрез законовата си уредба полага усилия да защити максимално интересите на наемните работници съгласно чл. 245 от Кодекса на труда.

Друга форма на неплатения наемен труд е инфлационно определенният, който държавата ефективно регулира пряко за нископлатените наемни работници и косвено за останалите категории чрез ежегодни нормативни изменения на минималната работна заплата за страната с цел преодоляване на проблема "работещи бедни".

Таблица 2

Изменение на минималната работна заплата за страната по години*

Показатели	Година					
	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Минимална месечна работна заплата (лв.)	85	100	110	120	150	160
Минимална часова работна заплата (лв.)	0.50	0.59	0.65	0.71	0.89	0.95
Изменение на минималната работна заплата спрямо предходната година (%)	100	118	110	109	125	107

* Съгл. ПМС № 64 от 16.03.2000; ПМС № 209 от 21.09.2001; ПМС №1 от 03.01.2003; ПМС № 7 от 16.01.2004; ПМС № 12 от 21.01.2005; ПМС № 8 от 20.01.2006

Нарастването на минималната работна заплата е резултат от успокояването на инфлационните процеси в страната и от стремежа на

българското правителство да приближава, доколкото е възможно засега, минималната работна заплата у нас към европейските равнища на минимален трудов доход.

Измерване, оценяване и признаване на неплатения труд

Поради все още непризнаването официално на неплатения труд в условията на пазарната икономика той е невидим за обществото и отсъства от статистическите измервания на държавните, стопанските и обществените органи и институции, заети с измервателна дейност на процесите и резултатите в трудовата сфера. Това е причина индикаторите на неплатения труд (разновидност, продължителност и др.) да се намират по косвени пътища, а не чрез пряка статистическа отчетност и измерване.

Във връзка с активизираната се борба с бедността и социалното изключване в Европа въпросът за признаването и остойностяването на неплатения труд (Recognition and Valuation of Unpaid Work) придобива особена актуалност, вкл. и за нашата страна. Вече не се оспорва, а се търсят най-добрите подходи и методи за това “количествено измерване, вкл. чрез оценяване и отразяване на стойността в сателитни сметки, на незаплатения труд, който е извън националните сметки (системата за национални сметки на ООН), като домакински труд, грижи за децата и други зависими членове на семейството, приготвяне на храна за семейството, ангажираност с обществен и друг доброволен труд”.¹⁸

Не може да се отрече наличието на някои епизодични измервания на неплатения труд, които редица автори и издания сочат. Съгласно извършени измервания през 1995 г. по линия на UNDP (Програмата за развитие на Обединените нации) неплатеният труд обхваща повече от 70% от световната продукция и жените осъществяват по-голямата част от този труд.¹⁹ Съществуват измервания, според които “домашният труд е равен по стойност на около една трета от общото годишно производство в една съвременна икономика.”²⁰ Проведени социологически изследвания през 1997 г. в Швейцария определят, че от 34 до 63% от БВП са от неплатен труд. В своя публикация от март 2006 г. Р. Каназирева се позовава на измервания, извършени в Канада, според които неплатеният труд добавя 325 млрд. дол. към БВП годишно, които не се отчитат.²¹

Явно съществуващите досега измервания на неплатения труд не са достатъчно основание за неговото прецизно парично оценяване и

¹⁸ <http://www.cwsp.bg/htmls/page.php?category=461>.

¹⁹ <http://owl.ru/eng/womplus/2002/denisova.htm>.

²⁰ Гудънс, А. Цит. съч., с. 582.

²¹ <http://socinfo.ngolink.net/contents/bulgarian/bvp.htm>.

обществено признание на икономическия му принос. Нужна е по-добра методика и по-точни измервания за преодоляване невидимостта на неплатения труд и включването му в националните сметки и в законодателната система с цел изваждане на заетите с него лица от категорията на икономически неактивните и отразяване на продукта на техния труд в БВП. Това би подпомогнало намирането на адекватни форми за еквивалентно възмездяване на заетите с този труд от потребителите на неговия продукт в условията на пазарна икономика и намаляване на бедността, основана на заетостта с него.

За оценяване на неплатения труд най-често се използва *вход (input)* и *изход (output)* подходи. При *output* подхода стойността на произведената от неплатения труд продукция се уеднаквява със стойността на аналогична и идентична продукция, произведена за пазара. Въпреки предимствата на този подход при него възникват трудности, свързани с набавянето на адекватна информация. По тази причина при повечето измервания се ползва *input* подхода. При него оценката на произведената от неплатения труд продукция става единствено на базата на стойността на труда, който е вложен в производството на съответната стока.

Прилагат се два метода – на заменяемата себестойност и на възможностната себестойност. Първият оценява неплатения труд, вземайки предвид какво би струвало да се замени неплатеният с платен труд. Този метод има две разновидности – общ и специфичен. В единия случай се използва общото равнище на заплащане, а в другия – равнището на заплащане на специалист. Методът на възможностната себестойност оценява пропуснатите ползи от упражняването на неплатен труд – най-вече пропуснати заплати. Използват се три разновидности на този метод – при средна заплата, при потенциални заплати и при резервни заплати. Средната заплата се определя в зависимост от пола, потенциалните - с помощта на селективно калкулирана функция на заплатите, а резервните се калкулират със сензорно регресионен модел.

Важна стъпка и добра перспектива в признаването и оценяването на неплатения труд е конструирането на национални сателитни сметки (National Satellite Accounts) на неплатения труд и неговия продукт, като от особена важност са сметките за изразходваното време (National Time Accounts).²² Чрез тях се разширява системата от национални сметки, без тя да се претоварва или пренастройва, постига се адресиране на неплатения труд и реконцептуализация на труда и продукцията с отчитане на женското участие и половите измерения на икономиката и се обезпечава разширеният икономически анализ, който да залегне в

²² Sub-Regional Training Workshop, Guidebook for Mainstreaming Unpaid Work and Household Production into National Statistics, Budgets and Development Policies. Report, 01.2006, p. 9-10; uneca.org/eca_programmes/srdc/na/Events/Attachment18.pdf; Maddala, G. S. Limited Dependent and Qualitative Variables in Econometrics. Cambridge, 1983, p. 174-188.

основата на разработването и реализирането на новите политики за борба с бедността.

Проблемите, свързани с признаването и оценяването на неплатения труд, имат своя специфика при отделните му разновидности. При неплатения домашен труд проблемът е в отсъствието на адекватната му оценка, съобразно неговото количество и качество, както и количеството и качеството на произведените от него продукти и услуги. Недостатъчна е и законодателната регламентация, с помощта на която да се преодолее невидимостта на този труд за обществото и отчитането на неговата обществена значимост. При признаването и оценяването на неплатения домашен труд се прилага административно-бюджетен метод, като засега по чисто административен път се определя, съобразно възможностите на държавния бюджет у нас, единствено делът на родителския труд и се възмездява част от него. При неплатения наеман труд проблемите са в точното регистриране на неговата продължителност и осъществяването на нужния държавен и обществен контрол по спазване на трудовото законодателство от работодателите, за да няма спиране, забавяне или частично заплащане на наемния труд, поради което той придобива характер на неплатен. Подобни на посочените проблеми на неплатения домашен труд са и проблемите на доброволния неплатен труд, най-вече на доброволчеството.

*

В условията на пазарна икономика в основата на растежа на бедността стои преди всичко ирационалното възмездяване на труда. Неплатеният, вкл. и недоплатеният труд, възпрепятстващ нормалното възпроизводство на работната сила на заетите с него лица, ги обрича на бедност и социално изключване, така както свръхплатеният труд разорява работодателите и възпрепятства нормалното възпроизводство на техния бизнес.

Проблемите с безработицата, неплатения и свръхплатения труд и бедността са взаимосвързани и тяхното решаване изисква общите усилия на научните среди, държавата, професионалните съюзи, съюзите на работодателите и НПО за отстраняване на теоретичните неясноти и законодателни пропуски в трудовата сфера.

4.IX.2006 г.